

اخلاق زیست محیطی در حکمت اسلامی

تألیف

علی کریمیان صیقلانی
عضو هیئت علمی دانشگاه گیلان

مؤسسه انتشارات امیرکبیر

تهران، ۱۳۹۴

www.ketab.ir

سرشناسه: کریمیان صیقلانی، علی، ۱۳۴۶ -
عنوان و نام پدیدآور: اخلاق زیست‌محیطی در حکمت اسلامی / تألیف علی کریمیان صیقلانی.

مشخصات نشر: تهران: امیرکبیر، ۱۳۹۳.

مشخصات ظاهری: ۳۳۷ ص: نمودار.

شابک: 978-964-00-1732-6

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا.

یادداشت: کتابنامه: ص. [۳۰۷]-۳۲۴: همچنین به‌صورت زیرنویس.

موضوع: اخلاق زیست‌محیطی - جنبه‌های مذهبی - اسلام.

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۳ الف ۳ ک ۴/۱۵۵/۲۳۰ BP

رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۴۸۳

شماره کتابشناسی ملی: ۳۷۲۸۲۹۷

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۰۰-۱۷۳۲-۶

مؤسسه انتشارات امیرکبیر

تهران: خیابان جمهوری اسلامی، میدان استقلال، صندوق پستی: ۱۱۳۶۵۴۱۹۱

اخلاق زیست‌محیطی در حکمت اسلامی

© حق چاپ: ۱۳۹۴، مؤسسه انتشارات امیرکبیر www.amirkabir.net

نوبت چاپ: اول

مؤلف: دکتر علی کریمیان صیقلانی

طراح جلد: محمدرضا نبوی

حروف متن: میترا ۱۳

چاپ و صحافی: اسپید، تلفن: ۸۸۴۲۷۶۵۶

شمارگان: ۵۰۰

بها: ۱۲۰۰۰۰ ریال

همه حقوق محفوظ است. هر گونه نسخه برداری، اعم از زیراکس و بارنویسی، ذخیره کامپیوتری، اقتباس کلی و جزئی (به‌جز اقتباس جزئی در نقد و بررسی) و اقتباس در گیومه در مستندنویسی، و مانند آنها بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع و از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری است.

فهرست

۹	پیشگفتار
۱۳	فصل اول، کلیات و تعاریف
۱۳	۱. مبانی اخلاق زیست‌محیطی در حکمت اسلامی
۱۵	۲. چیستی اخلاق و شأن اخلاقی
۱۶	۳. چیستی محیط زیست و تقسیمات آن
۱۸	۴. چیستی اخلاق زیست‌محیطی و تفاوت آن با حقوق محیط زیست
۲۱	۵. ضرورت اخلاق زیست‌محیطی
۲۲	توانایی تصرف بیشتر انسان امروزی در طبیعت
۲۳	بروز خطرات جدی برای رفاه و آسایش بشر
۲۳	بحران‌های زیست‌محیطی و علل آن
۲۶	ارتباط مسائل زیست‌محیطی با علوم مختلف
۲۷	۶. هدف اخلاق محیط زیست
۲۸	۷. خدمات متقابل انسان و طبیعت
۲۸	خدمات طبیعت به انسان
۴۳	خدمات انسان به طبیعت
۴۴	۸. تراحم‌های اخلاقی بین انسان و محیط زیست
۴۵	تراحم در حق حیات دوطرفه
۴۸	تراحم در حق استخدام و حق آزادی
۴۹	تراحم بین اصل اخلاقی حمایت از ضعیف و حق استخدام
۴۹	تراحم بین اصل اخلاقی احترام به عواطف، احساسات و ...
۵۰	تراحم بین منافع بشر و انقراض گونه‌ها
۵۲	تذکری مهم در باب تراحم‌ها

۹. تاریخچه و روند شکل‌گیری رویکردهای اخلاق زیست‌محیطی ۵۳
- در اسلام ۵۳
- در غرب ۵۵
۱۰. مکاتب پیرامون اخلاق زیست‌محیطی ۶۲
- مکتب محیط زیستیان سبز روشن (اصلاح‌طلب) ۶۳
- مکتب محیط زیستیان سبز تیره (رادیکال یا تندرو) ۶۶
- مکتب «زیست مدارانه یا حیات محور» تیلور ۶۸
- مکتب محیط زیستیان سبز بسیار تیره (روتلی‌ها) ۷۴
- دیدگاه زیست مرکزی ۷۶
- فصل دوم: تأملاتی در اخلاق زیست‌محیطی** ۷۹
- تأملات یکم: تأملات معرفت‌شناختی اخلاق زیست‌محیطی ۷۹
- تأملات در مبانی معرفت‌شناختی ۸۰
- اصول متحد از تأملات در مبانی معرفت‌شناختی ۹۰
- تأملات دوم: تأملات هستی‌شناختی اخلاق زیست‌محیطی ۹۳
- مبانی هستی‌شناختی ۹۳
- لزوم صلح با طبیعت ۱۱۱
- تأملات سوم: تأملات گیتی‌شناختی اخلاق زیست‌محیطی ۱۱۳
- تأملات در مبانی گیتی‌شناختی ۱۱۴
۱. آیات دلالت بر سقوط برخی به مرتبه حیوانات ۱۴۷
۲. روایت برتری انسان بر فرشتگان و حیوانات ۱۵۹
۳. تأملی در تعبیر از طبیعت به «حیات وحش» ۱۶۱
- اصول متحد از تأملات در مبانی گیتی‌شناختی ۱۸۲
۱. دربارهٔ استخدام طبیعت برای انیس ۱۹۱
۲. دربارهٔ استخدام طبیعت برای تغذیه ۱۹۳
۳. دربارهٔ استخدام طبیعت برای پوشش ۱۹۵
۴. دربارهٔ استخدام طبیعت برای نشاط و شادی ۱۹۶
۵. دربارهٔ استخدام طبیعت برای حمل و نقل ۱۹۷
۶. دربارهٔ استخدام طبیعت برای اسکان ۱۹۸
۷. دربارهٔ استخدام طبیعت برای دارو ۱۹۹
- اصل لزوم کمال بخشی به طبیعت ۲۰۱
- اصل لزوم احترام به شخصیت طبیعت ۲۰۲

۲۰۳	اصل لزوم حفظ تعادل اکولوژیک
۲۰۴	اصل لزوم تطهیر و پاکیزگی طبیعت
۲۰۶	اصل لزوم بازپروری و احیای طبیعت و محیط زیست
۲۰۸	اصل لزوم آموزش در جهت فرهنگ‌سازی
۲۰۹	لزوم ایجاد موانع اخلاقی، شرعی و قانونی برای جلوگیری از ظلم به طبیعت
۲۱۰	مسئولیت‌های اخلاقی انسان در برابر طبیعت
۲۱۳	پیشگیری از آسیب رسیدن
۲۱۴	اصول و قواعد خاص (در خصوص آب، خاک و گیاه)
۲۱۹	اصول و قواعد عام برای پیشگیری از آسیب
۲۲۰	قاعده «نهی از فساد در زمین»
۲۲۲	قاعده «نهی از هلاکت اختیاری»
۲۵۱	تأملات چهارم: تأملات انسان شناختی اخلاق زیست‌محیطی
۲۵۳	تأملات در مبانی انسان شناختی
۲۸۵	اصول متخذ از تأملات در مبانی انسان شناختی
۲۸۶	تأملات پنجم: تأملات ارزش شناختی اخلاق زیست‌محیطی
۲۸۶	تأملات در مبانی ارزش شناختی
۳۰۷	منابع
۳۰۷	فهرست کتب فارسی و عربی
۳۲۱	فهرست کتب لاتین و سایت‌ها
۳۲۳	فهرست مقالات
۳۲۵	نمایه

WWW.KOOLZIK.COM

پیشگفتار

تلاش برای دستیابی به مبانی و اصولی اخلاقی که تنظیم کننده راهکارها و چگونگی دخالت بشر در محیط زیست باشد، امر نوینی نیست و افزون بر منابع دینی، اشخاص حقیقی و حقوقی بسیاری در طول تاریخ، متوجه این امر مهم بوده‌اند؛ به‌ویژه در جهان امروز و پس از جنگ جهانی دوم، که محیط زیست به گونه‌ای دلخراش دچار بحران‌های نوینی شده است. عمق این فجایع تا حدی است که سازمان‌های بین‌المللی را وا داشته تا ضمن بحث‌های کارشناسی، برای برخورد با متخلفان قوانین الزام‌آوری را وضع کنند و حتی امروزه موجب تأسیس رشته‌ای به نام حقوق بین‌الملل در دانشگاه‌ها شده است. البته نگرش حقوقی به مسائل محیط زیست در فرهنگ دینی اسلام و ادیان دیگر، بسیار ریشه‌دارتر از رشته‌ای به نام حقوق محیط زیست می‌باشد. رشته حقوق محیط زیست رشته‌ای جوان و با عمری در حدود سی سال است که در خانواده حقوق بین‌الملل متولد شده و رشد و نمو پیدا کرده است و حقوق داخلی و ملی کشورهای مختلف را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد. اما حرکت جهانی برای دفاع از حقوق محیط زیست در عصر حاضر برمی‌گردد به کنفرانس سازمان ملل متحد، درباره محیط زیست که در ژوئن سال ۱۹۷۲ برپا شد. این کنفرانس زمینه‌های تحقیق جهانی در این راستا را بنیاد نهاد و عاملی بر صدور اعلامیه‌هایی مانند اعلامیه «زمین» در سال ۱۹۹۲ در ریودوژانیرو، عقد معاهده‌هایی مانند معاهده «کاهش گازهای گلخانه‌ای» کیوتو، و یا برگزاری گردهمایی‌هایی

برای تصمیم‌گیری مانند نشست بران و رهبران در مقر سازمان ملل متحد در سال ۲۰۰۰ و یا معاهده «حفظ تنوع زیستی» در بهار سال ۱۹۹۳ شد.

افزون بر مسائل حقوقی، مسائل محیط زیست از جنبه اخلاقی هم مورد مطالعه جدی قرار گرفته است. فقدان وجدان دینی و تعهد و مسئولیت اخلاقی بر دامنه تجاوزات به حریم طبیعت و انسانیت افزوده است. روحیه زیاده‌طلبی در استفاده از منابع و ثروت‌های طبیعی سبب تخریب هرچه بیشتر محیط زیست شده و روزبه‌روز بر غنی و ثروتمندی کشورهای توسعه یافته افزوده و کشورهای فقیر و توسعه نیافته را در کام فقر و محرومیت فرو می‌برد. غافل از اینکه به تازگی دادن ذخایر و منابع ارزشمند طبیعت که هر کدام نقش بسزایی در آراستن محیط برای زندگی دارند به ضرر همگان تمام شده و عواقب سوءتخریب محیط زیست دامنگیر همه انسان‌ها، چه بی‌گناه و چه متجاوز به طبیعت خواهد شد و کل بشریت از این وضعیت نامطلوب منزور خواهند شد.

اما نکته مهم این است که نگرش حقوقی یا اخلاقی برای حل بحران زیست‌محیطی، نیازمند آگاهی و بینشی صحیح نسبت به محیط زیست است که در پرتو مطالعه در مبانی حقوق یا اخلاق محیط زیست تأمین می‌شود. تا انسان مبانی اخلاق محیط زیست در عصر کنونی را با معیار و مقیاسی درست بررسی نکند، نمی‌تواند برای اساسی‌ترین پرسش‌های خود پاسخ مناسب و درستی بیابد. پرسش از اینکه آیا با طبیعت و محیط زیست، می‌توان رابطه‌ای اخلاقی فرض کرد؟ آیا باید برای طبیعت ارزش اخلاقی قائل شد و در رفتارمان با آن‌ها رعایت حال آنان را کرد؟ آیا روابط اخلاقی، چنان‌که برخی گفته‌اند انحصار به عالم انسانی و روابط آن‌ها دارد یا درباره روابط با طبیعت هم می‌توان از شأن و احترام اخلاقی، گفتگو کرد؟^۱ آیا طبیعت دارای ارزش اخلاقی مستقل است یا وابسته؟ آیا ارزش آن‌ها را باید متعالی و فارغ از منافع ما دانست یا اینکه ارزش آن‌ها وابسته به سودمندی برای بشر است؟^۲

۱. پَنسَن، اخلاق زیست‌محیطی، ج ۱، فصل اول، ص ۳۳.

۲. همان، مقدمه، ص ۱۱.

به عبارت دیگر درباره ارزش اخلاقی محیط زیست دو دیدگاه وجود دارد:

الف) محیط زیست دارای ارزش ذاتی است.

ب) محیط زیست ارزش ابزاری دارد.

منظور از ارزش ذاتی محیط زیست، این است که ارزشی که به او نسبت می‌دهیم به خاطر سودمندی‌اش برای انسان نیست، بلکه به خودی خود واجد ارزش است. بدان معنا که ارزش محیط زیست مستقل از موجودیت موجود ارزش‌گذار، یعنی انسان باشد. اما منظور از ارزش ابزاری محیط زیست، آن است که ما همه موجودات دیگر و سیستم‌های طبیعی مانند درخت، دریاچه و جنگل را «اشیا» فرض کرده، معتقد شویم این اشیا به خودی خود ارزشمند نیستند، بلکه به هر اندازه که در راستای تأمین منافع انسان قرار گیرند، به همان میزان واجد ارزش خواهند بود.

همچنین پرسش‌های دیگری مطرح است مانند اینکه ملاک ارزش اخلاقی مستقل چیست؟ رفع تراحم اخلاقی بین انسان و طبیعت، منوط به شناخت کامل صفات و سجایای آن‌هاست. آیا انسان توانسته خود و طبیعت را آن‌گونه که هستند، بشناسد؟ آیا در رفع تراحم بین قضایای اخلاقی در اخلاق زیستی، تساوی دو طرف (انسان) و طبیعت (محیط زیست) از حیث شعور، اختیار و شرط است یا خیر؟

این پرسش‌ها و موارد دیگر که بیان نشد، همه از پرسش‌های کلیدی و اساسی در اخلاق زیست‌محیطی است و تا پاسخ درستی به آن‌ها داده نشود، بحران تعامل با طبیعت نیز حل نخواهد شد.

برای رهایی از مسائل موجود در حوزه نظری و عملی، برخی بر این باورند که تنها دین است که می‌تواند قداست از دست‌رفته طبیعت در عصر کنونی را به آن برگرداند.^۱ به نظر می‌رسد که مشکلات و معضلات زیست‌محیطی به وجود آمده در سطح جهانی با روی آوردن به تعالیم حیات‌بخش اسلام و از زاویه شریعت با دیده احترام و قداست به مجموعه عالم هستی، اعم از انسان‌ها و موجودات دیگر، قابل حل خواهد بود. اسلام به‌عنوان مکتبی مبنایی که می‌تواند به‌عنوان یک

۱. رک. نصر، دین و نظام طبیعت، فصل هشتم: «دین و بازسازی قداست طبیعت».

اندیشهٔ رقیب در عرض مکاتب دیگر، برای پرسش‌های مذکور، نسخه پیشنهاد کند، باید مورد توجه بیشتری قرار گیرد، چرا که اسلام در شکلی سازمان‌یافته و سیستماتیک، تعالیم ارزشمند خود را برای تحقق نظام احسن و همچنین سعادت‌مندی همهٔ کائنات و از جمله بشر و سوق دادن او به مسیر تکامل، ملحوظ داشته است. در نگاه ارگانیکی دین به عالم و هستی، رابطهٔ انسان با خدا، با خود، با دیگران و در نهایت با محیط زیست تبیین گردیده است؛ چرا که تنها در یک مجموعهٔ هماهنگ و هذمند است که خیر کلی و سعادت جمعی تجسم می‌یابد. این مکتب در بردارندهٔ مباحث مربوط به محیط زیست است، از جمله چگونگی استفاده از منابع، چگونگی ارتباط انسان با طبیعت و از همه مهم‌تر، چگونگی نگرش انسان به خویش و به عالم وجود و ارتباط بین آن‌ها. براساس آموزه‌های آن نه تنها برای انسان، بلکه برای همهٔ موجودات دیگر از جمله حیوانات، گیاهان و حتی جمادات شان اخلاقی و حقی در نظر گرفته شده است.^۱

از این رو، این نوشتار تلاش دارد تا ضمن بررسی رویکردهای گوناگون پیرامون مسائل اخلاق زیست‌محیطی، مبانی آن‌ها را استخراج کرده، و با الهام از آموزه‌های دین مبین اسلام، طرحی نو در این باره دراندازد.